

राज्यामध्ये अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपण
करीता सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्याच्या
अनुषंगाने धोरण निश्चित करणेबाबत..

महाराष्ट्र शासन

वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: MEDD-14021/6/2024-MMD(Adhi)

९ वा मजला, गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय आवार, लोकमान्य
टिळक मार्ग, नवीन मंत्रालय, मुंबई-४०० ००१.

दिनांक: ०९ ऑक्टोबर, २०२४

वाचा : आयुक्त, वैद्यकीय शिक्षण, संशोधन व आयुष, महाराष्ट्र राज्य यांचा प्रस्ताव
क्र.DMER१५०३/२०२४-O/OCOMMISSIONER/१०३७१, दि.३१.०५.२०२४

प्रस्तावना :

नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाच्या आधारे विविध गंभीर आजारांवर अवयव प्रत्यारोपणाद्वारे उपचार साध्य होत आहेत. अवयवदाना अंतर्गत Live Organ donation द्वारे किडनी व लिव्हर प्रत्यारोपण करण्यात येते. तसेच कॅडेव्हर / मस्तिष्क स्तंभ मृत पश्चात मुत्रपिंड, यकृत, फुफ्फूस, हृदय, त्वचा इत्यादी अवयव दान करण्यात येतात. केंद्र शासनाने मानवी अवयव आणि उत्ती प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ (THE TRANSPLANTATION OF HUMAN ORGANS AND TISSUES ACT, १९९४) व मानवी अवयव आणि उत्ती प्रत्यारोपण नियम, २०१४ (THE TRANSPLANTATION OF HUMAN ORGANS AND TISSUES RULES, २०१४) पारीत केलेले आहेत. जगामध्ये वार्षिक अवयव प्रत्यारोपणाच्या क्रमवारीत भारत यु.एस.ए. आणि चीन नंतर तिस-या क्रमांकाचा देश आहे. देशातील प्रत्यारोपणांची एकूण संख्या २०१३ मधील ४९९० पासून २०१९ पर्यंत १२६६६ इतकी वाढ झाली आहे. देशात मुत्रपिंड, यकृत आणि हृदय या प्रत्यारोपणांच्या बरोबरच पॅनक्रीया, हात, फुफ्फूस, गर्भाशय यांसारखे दुर्लभ प्रत्यारोपण शक्य झालेले आहेत. देशातील अवयवदान दर (प्रति दशलक्ष लोकसंख्येमागे मृत्यू होणा-या दात्यांची संख्या) सन २०१३ मध्ये ०.२७, सन २०१८ मध्ये ०.६५ इतका होता. तदनंतर सन २०१९ मध्ये ०.५२ इतका सदर अवयवदान दर कमी झाला आहे. देशात अवयव प्रत्यारोपण व प्राप्ती (Retrieval) करीता नेटवर्कींग व नॅशनल रजिस्ट्रीच्या उद्देशाने अंदाजे ५२९ पेक्षा अधिक रुग्णालये National Organ & Tissue Transplant Organization (NOTTO) या केंद्र शासनाच्या उच्चस्तरीय (Apex) यंत्रणेसोबत रजिस्टर झालेले आहेत.

अवयव/ऊती दानाकरीता १४ लाखापेक्षा अधिक लोकांनी शपथ घेतली असून ३ लाखापेक्षा अधिक लोकांनी NOTTO कडे ऑनलाईन रजिस्टर केले आहे. राज्यामध्ये अवयव/उती प्रत्यारोपणाबाबतची मागणी, गरजू व अवयवदाता यात संख्यात्मक संतुलन आणण्याकरीता अधिक जनजागृतीची आवश्यकता असून अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणाकरीता सक्षम यंत्रणा निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता धोरणात्मक उपाययोजना करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :

राज्यामध्ये अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणासंदर्भात जनजागृती व अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. त्याअनुषंगाने धोरणात्मक निर्णय मा. मंत्रिमंडळाच्या दिनांक ३०.०९.२०२४ रोजीच्या बैठकीत घेण्यात आला आहे. त्यानुसार वैद्यकीय शिक्षण विभागाच्या अखत्यारितील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व संलग्नित रुग्णालयात अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणाकरिता सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. तसेच सदर उपक्रमात शासनाच्या अन्य विभाग/यंत्रणा यांचा सहभाग घेण्याच्या निर्णयाचा देखील समावेश आहे. राज्यात अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणाकरिता सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्याच्या अनुषंगाने पुढीलप्रमाणे धोरणात्मक उपाययोजना करण्यास शासनाची मान्यता प्रदान करण्यात येत आहे.

(अ) अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणसंदर्भात सक्षम यंत्रणा निर्माण करण्याकरीता वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभागाच्या उपाययोजना

(१) Critical Care विभाग व अभ्यासक्रम:-

- i. वैद्यकीय शिक्षण व आयुष विभागाच्या अधिनस्त रुग्णालयांमध्ये अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपण याकरिता समर्पित Critical Care विभाग स्थापन करून सदर विभागात पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरू करण्यास व त्याकरिता राष्ट्रीय आयुर्विज्ञान आयोगाच्या

मार्गदर्शक सुचनांनुसार २५ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयाकरिता एकूण प्राध्यापक-२५, सहयोगी प्राध्यापक-२५, सहायक प्राध्यापक-५०, वरीष्ठ निवासी-५० असे एकूण १५० पदसंख्येच्या पदनिर्मितीस मान्यता प्रदान करण्यात येत आहे. आरोग्य सेवेतील/अत्यावश्यक सेवेतील पदे असण्याची बाब विचारात घेता, कालापव्यय टाळण्यासाठी सदर पदनिर्मितीकरिता उच्चस्तरीय समितीच्या मान्यतेची अट शिथिल करण्यात येत आहे. पदनिर्मितीच्या खर्चाच्या मान्यतेच्या प्रस्तावास नियोजन व वित्त विभागाची मान्यता विहित कार्यपद्धतीने घेण्यात यावी.

- ii. ज्या शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयात Critical Care पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरु करणे शक्य नाही, त्या महाविद्यालयात महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची Critical Care विषयातील १२ महिन्यांची फेलोशिप सुरु करण्यास धोरणात्मक मान्यता देण्यात येत आहे.
- iii. वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेशित डॉक्टर्स, परिचारिका, परावैद्यकीय विद्यार्थी इत्यादींना अभ्यासक्रमांमध्ये Regional Organ and Tissue Transplantation Organisation व State Organ and Tissue Transplantation Organisation (ROTO-SOTTO) यांनी वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांचा समावेश करणे, सर्व शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व रुग्णालयांमध्ये Critical Care Unit स्थापन करण्याच्या अनुषंगाने बांधकाम व यंत्रसामुग्रीवर होणा-या संभाव्य खर्चास तत्त्वतः धोरणात्मक मंजूरी प्रदान करण्यात येत आहे. त्याकरिता विहित कार्यपद्धतीने खर्चाचे प्रस्तावास नियोजन व वित्त विभागाची मान्यता घेण्याबाबत विभागाने कार्यवाही करावी.

(२) Transplant Coordinator पद व प्रशिक्षण:-

अवयवदान व प्रत्यारोपण प्रक्रिया सुलभ करण्याकरिता २५ महाविद्यालयांकरिता ५० Transplant Coordinator काल्पनिक पदे निर्माण करणे, त्यास ठोक मानधन स्वीय प्रपंजी

खात्यातून देणे, ZTCC मार्फत होणाऱ्या प्रशिक्षणाच्या खर्चास शासनाची मान्यता प्रदान करणे, तसेच, राज्यातील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व संलग्नित रुग्णालयात कार्यरत इच्छुक अधिपरिचारिका यांना ZTCC द्वारे प्रशिक्षणाची सुविधा निर्माण करणे आणि सदर प्रशिक्षणाचा खर्च शासनामार्फत उपलब्ध करून देण्यास धोरणात्मक मान्यता देण्यात येत आहे. त्याकरिता विहित प्रक्रियेने आवश्यकतेनुसार प्रस्तावास सक्षम प्राधिकारी तसेच नियोजन व वित्त विभागाची मान्यता घेण्याबाबत विभागाने कार्यवाही करावी.

(३) Non Transplant Organ Retrieval Centre (NTORC):-

शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर, ग्रॅन्ट शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मुंबई, बै. जी. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, पुणे, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला, विलासराव देशमुख शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर व वसंतराव नाईक शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, यवतमाळ या ०७ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये अतिविशेषोपचार सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे त्याठिकाणी अवयव प्रत्यारोपण केंद्र स्थापन करणे व त्याचप्रमाणे उर्वरीत १८ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये अवयव पुनर्प्राप्ती केंद्र (NTORC) स्थापन करण्यास व अधिकाधिक अवयवदानाकरीता राज्यातील रुग्णालयांना गरजेनुसार बांधकाम व यंत्रसामग्रीकरीता प्रस्तावांना विशेष बाब म्हणून धोरणात्मक मान्यता देण्यात येत आहे. त्याबाबत स्वतंत्र प्रस्तावांवर विहित कार्यपद्धतीने गरजेनुसार नियोजन व वित्त विभागाची तसेच सक्षम प्राधिकाऱ्यांची मान्यता घेण्याबाबत विभागाने कार्यवाही करावी.

(४) दाता रुग्णाशी संबंधित खर्च:-

अवयवदाता निश्चित झाल्यावर दाता रुग्णाशी संबंधित असणारे सर्व खर्च शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या रुग्णालयाच्या स्वीय प्रपंजी खाल्यातून अदा करणे व त्याकरीता

शासनस्तरावरून अधिष्ठातांना प्राधिकृत करण्यास धोरणात्मक मान्यता देण्यात येत असून त्याबाबत विहित कार्यपद्धतीने प्रस्तावांना सक्षम प्राधिकाऱ्यांची मान्यता घेऊन विभागाने कार्यवाही करावी.

(५) अवयवदानाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर अवयवदात्याला व त्याच्या परिवाराला स्वगृही परतण्यासाठी होणारा वाहन खर्च ZTCC ने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. त्याकरिता ZTCC मार्फत वाहन व्यवस्था उपलब्ध करण्याबाबत आयुक्त, वैद्यकीय शिक्षण यांनी योग्य तो समन्वय साधून संबंधित यंत्रणांना सूचना द्याव्यात.

(६) ROTTO-SOTTO अंतर्गत किंवा राज्यात स्वतंत्र केंद्र स्थापन करणे:-

शेठ जी.एस. वैद्यकीय महाविद्यालय व केईएम रुग्णालय, मुंबई ही संस्था महाराष्ट्र, गुजरात, गोवा, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड व दीव दमण करीता ROTTO-SOTTO म्हणून काम करते. सदर संस्थेअंतर्गत किंवा विभागांतर्गत सुरुवातीला पथदर्शी स्वरूपात स्वतंत्रपणे मुंबई महानगर क्षेत्राकरीता प्रत्यारोपण केंद्र, पुनर्प्राप्ती केंद्र आणि बायोमटेरियल केंद्र (Tissue Bank) स्थापन करण्याकरीता अधिष्ठाता, ग्रॅन्ट शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व सर ज.जी. समूह रुग्णालय, मुंबई यांना प्राधिकृत करण्यास तत्वतः धोरणात्मक मान्यता देण्यात येत आहे. राज्यशासनामार्फत सदर केंद्रास निधीची तरतूद करण्यास तत्वतः मान्यता देण्यात येत आहे. निधीच्या व आनुषंगिक बाबींच्या अनुषंगाने विहित कार्यपद्धतीने सक्षम प्राधिकाऱ्यांची मान्यता घेऊन विभागाने कार्यवाही करावी.

(ब) अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणासंदर्भात अन्य प्रशासकीय विभाग/यंत्रणांनी करावयाच्या उपाययोजना

अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपण प्रक्रिया अधिक सुलभ व लोकाभिमुख करण्यासाठी अन्य विभाग/यंत्रणांच्या सहभागाकरिता पुढीलप्रमाणे धोरणात्मक उपाययोजनांना मान्यता

देण्यात येत असून त्याकरिता निधीची गरज भासल्यास संबंधित विभागाने शासनाच्या प्रचलित कार्यपद्धतीने संबंधित विभागाकडे उपलब्ध असलेल्या निधीतून खर्च करावा.

(१) ३ ऑगस्ट हा दिवस “राष्ट्रीय अवयवदान दिन” म्हणून साजरा करण्याच्या अनुषंगाने शालेय शिक्षण विभाग, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, आदिवासी विकास विभाग, नगर विकास विभाग व ग्राम विकास विभाग हे विभाग त्यांच्या अखत्यारितील यंत्रणांना जनजागृतीपर सूचना निर्गमित करण्याची कार्यवाही करतील. सदर जनजागृतीपर उपक्रमांमध्ये अवयवदान प्रतिज्ञेचे आयोजन, सामुहिक वाचन, निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, अवयवदान दौड, चित्रकला/स्लोगन/कविता, प्रश्नमंजुषा इत्यादी स्पर्धा, स्किट्स, नुक्कड नाटक/पथनाट्य, ऑडिओ व्हिड्युअल आणि सोशल मीडिया इत्यादी सारख्या विविध Information, Education and Communication (IEC) उपक्रमांचे आयोजन करण्यास मान्यता प्रदान करण्यात येत आहे. त्याकरिता लागणारा खर्च त्या त्या विभागाकडे उपलब्ध निधीतून भागविण्यास धोरणात्मक मान्यता असून त्याकरिता सदर विभागांनी आवश्यकतेनुसार निधीबाबत विहित कार्यपद्धती अनुसरावी.

(२) Brain Stem Death चे रुग्ण निश्चित झाल्यावर अवयवदात्याच्या नातेवाईकांची राहण्याची व्यवस्था नजीकच्या शासकीय विश्रामगृहात संबंधित जिल्हाधिकाऱ्यांनी करावी. त्याअनुषंगाने जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत नोडल अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करावी. सदर नोडल अधिकारी व Transplant Coordinator यांच्यात आवश्यक तो समन्वय राहील, याबाबत आवश्यक ती उपाययोजना संबंधित जिल्हाधिकाऱ्यांनी करण्यास मान्यता प्रदान करण्यात येत आहे.

(३) अवयवदात्यांचा उचित सन्मान व्हावा व शासकीय कार्यालयात येणाऱ्या अभ्यागतांना अवयवदानाबाबत प्रेरणा निर्माण व्हावी, याकरिता Organ Donor Memory Wall उभारणे आवश्यक आहे. त्याअनुषंगाने संबंधित जिल्हाधिकारी यांनी आवश्यक समन्वय साधून त्यांच्या

स्वतःच्या कार्यालयीन आवारात किंवा जिल्हा परिषद किंवा जिल्हा सामान्य रुग्णालयाच्या आवारात Organ Donor Memory Wall उभी करून संबंधित Transplant Coordinator यांचेशी समन्वय साधून संबंधित जिल्ह्यातील अवयवदात्यांचे नाव Organ Donor Memory Wall वर दर्शविण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

(४) प्रजासत्ताक दिनी अवयवदात्यांचा सन्मान व्हावा याकरिता अवयवदात्याच्या परिवाराचा प्रशस्तीपत्राद्वारे सन्मान करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता प्रजासत्ताक दिनी मुख्य शासकीय समारंभात करावयाच्या सत्काराबाबत सामान्य प्रशासन विभागाने महसूल व वन विभागाशी आवश्यक तो विचारविनिमय करून शासन निर्णय निर्गमित करण्याची कार्यवाही करावी.

(५) सद्यःस्थितीमध्ये केंद्र शासनामार्फत शेठ जी.एस. वैद्यकीय महाविद्यालय व केईएम रुग्णालय, मुंबई ही संस्था महाराष्ट्र, गुजरात, गोवा, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड व दीव दमण करीता ROTTO- SOTTO म्हणून स्वतंत्ररित्या काम करते व विविध प्रकारचे प्रशिक्षण साहित्य तयार करते. त्याआधारे राज्यातील विविध आरोग्य सेवक (उदा. ANM, अंगणवाडी सेविका, आशा सेविका, बहुउद्देशिय आरोग्य सेवक) यांना अवयवदान व आरोग्य सेवांशी निगडीत वार्षिक प्रशिक्षण देण्यासंदर्भात सार्वजनिक आरोग्य विभाग व नगरविकास विभागाने उक्त संस्थेशी आवश्यक तो समन्वय साधून कार्यवाही करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

(६) नगरविकास विभाग व सार्वजनिक आरोग्य विभागाने त्यांच्या अखत्यारितील रुग्णालये व सोयीसुविधा विचारात घेऊन Critical Care विभाग, Non Transplant Organ Retrieval Centre (NTORC) केंद्र स्थापन करण्याबाबत आवश्यक तो निर्णय घ्यावा व निधीच्या अनुषंगाने वित्त विभागाच्या सल्लामसलतीने कार्यवाही करावी.

२. अवयवदान व अवयव प्रत्यारोपणाच्या प्रस्तुत धोरणांतर्गत असलेल्या विविध उपाययोजनांच्या प्रस्तावांच्या अनुषंगाने प्रशासकीय विभागामार्फत विहित कार्यपद्धतीने स्वतंत्र

मान्यता तसेच, निधीची तरतूद करावी. त्या अनुषंगाने वित्तीय बाबींसंदर्भात संबंधित विभागांनी प्रचलित नियम व कार्यपद्धतीनुसार स्वतंत्रपणे नियोजन व वित्त विभागाची मान्यता घेऊन खर्च अर्थसंकल्पीत करावा.

३. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२४१००९१११७५१९६१३ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(अनिल चौरे)

कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

- १) मा. राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई,
- २) मा. सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- ३) मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- ४) मा. विरोधी पक्षनेता, विधानपरिषद/विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- ५) मा.उप सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- ६) मा. उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- ७) मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ८) मा.उप मुख्यमंत्री यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ९) सर्व मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- १०) मा. मुख्य सचिव मंत्रालय, मुंबई,
- ११) प्रधान सचिव, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १२) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १३) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १४) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १५) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, नगर विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई,

- १६) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, ग्राम विकास व पंचायतराज विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १७) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १८) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- १९) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग (राजशिष्टाचार), मंत्रालय, मुंबई,
- २०) अ.मु.स./ प्रधान सचिव/ सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- २१) मा. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
- २२) आयुक्त, वैद्यकीय शिक्षण, संशोधन व आयुष, मुंबई,
- २३) सर्व सह सचिव/ उप सचिव, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- २४) जिल्हाधिकारी (सर्व),
- २५) निवडनस्ती, (अधिनियम).